

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.180-196>

УДК: 316.752:2

© Михайло Юрій¹

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ

180 У статті дається визначення релігійної ідентичності. Ззначається, що це форма колективної та індивідуальної самосвідомості, побудованої на усвідомленні своєї приналежності до певної релігії і формує уявлення про себе і в світі за допомогою відповідних релігійних догм. Вона – фіксування тотожності суб'єкта в сенсі придбання за допомогою релігії власного екзистенціального досвіду при суб'єктивному усвідомленні своєї приналежності до того чи іншого релігійного співтовариства.

Ззначається, що історично релігійна ідентичність була однією з перших форм ідентичностей. Обряди, релігійні ритуали, практики в давніх і традиційних спільнотах є важливими структурними елементами функціонування соціальних систем. Водночас сьогодні на перше місце вийшли інші види етнокультурних ідентифікацій. Акцентується увага на чотирьох типах православної ідентичності, які проявляють себе у публічному просторі і поза інституціональній, груповій, індивідуально-особистісній і соціально-особистісній. Не оминається в статті й антропологічна сутність релігійної ідентичності. Сучасне православне вчення про людину, базуючись на традиції Святого Письма, має три основних складових, інакше три лінії розвитку проблеми людини: склад (структура) людини, образ і подібність Бога в людині, призначення людини. наголошується також на тому, що релігійна ідентичність пов'язана з системою цивілізаційних цінностей. Будь-яка цивілізація виникає на

¹ Доктор історичних наук, професор кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: m.yuriy@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

підставі культури, а її ядром виступають цінності, в першу чергу релігійні.

Ключові слова: ідентичність, релігія, цивілізація, конфесія, антропологія, культура.

Religious Identity in the System of Civilizational Values

The article defines religious identity. It is noted that this is a form of collective and individual self-awareness, built on the awareness of one's belonging to a certain religion and forms an image of oneself and in the world with the help of relevant religious dogmas. It is the fixation of the subject's identity in the sense of acquiring one's own existential experience with the help of religion, with the subjective awareness of one's belonging to one or another religious community.

It is noted that historically religious identity was one of the first forms of identities. Rites, religious rituals, practices in ancient and traditional communities are important structural elements of the functioning of social systems. At the same time, other types of ethno-cultural identifications have come to the fore today. Attention is focused on four types of Orthodox identity, which manifest themselves in the public space and outside the institutional space, group, individual-personal and social-personal. The article also mentions the anthropological essence of religious identity. Modern Orthodox teaching about man, based on tradition of the Holy Scriptures, has three main components, in other words, three lines of development of the problem of man: the composition (structure) of man, the image and likeness of God in man, the purpose of man. It is also emphasized that religious identity is connected with the system of civilizational values. Any civilization arises on the basis of culture, and its core is values, primarily religious.

Keywords: identity, religion, civilization, confession, anthropology, culture.

Постановка проблеми. Розглядаються основні підходи до концептуалізації поняття релігійної ідентичності, які автор намагається синтезувати в типологічну модель. Конститутивну її частину складає усвідомлення індивідом приналежності до віросповідання і релігійної спільноти. процес усвідомлення зачіпає кілька рівнів: переконання і представлення, норми і цінності, рівень релігійних практик, участь у житті спільноти, а також вплив релігії на мотивацію поведінкових актів і вибір соціальних практик. Зміст релігійної

ідентичності формується за рахунок аскриптивних факторів і самостійно конструйованих особистістю прошарків ідентичності. В методологічному плані доцільний поділ ідентичності на індивідуальну і колективну форми за умови їх нерозривного взаємозв'язку. Релігійна ідентифікація включає інтеріоризацію моральних і культурних норм релігії, їх засвоєння, що призводить до формування базових основ цивілізації.

Аналіз останніх досліджень. За останні роки з'явилися численні дослідження окремих аспектів релігійної ідентифікації, до яких вдаються такі українські вчені, як В. Бондаренко, О. Вишняк, Н. Дудар, В. Єленський, А. Колодний, А. Ніколаєвська, О. Панков, М. Парашевін, В. Піча, Л. Ручка, Л. Рязанова, О. Севекіна. В їх працях розглядається роль релігії в суспільстві, досліджується релігійна ідентичність та конфесійна структура населення України.

Мета статті полягає у висвітленні релігійної ідентичності у системі цивілізаційних цінностей.

182

Виклад основного матеріалу. Під час Першої світової війни Артур Ренсом, англійський журналіст, дитячий письменник з окулярами і вусами в стилі Р. Кіплінга, а також зв'язками з МІ 5, подорожуючи Галіцією поруч з лінією Східного фронту, веде репортажі і ділиться своїми враженнями з європейською публікою. Серед відомих фактів, зафіксованих цим справжнім Дон Кіхотом літератури і розвідки для читачів Daily News, варто нагадати одну екзистенційно-гносеологічну рекогносцировку безмежних просторів ментальної топографії нестійких кордонів Східної Європи. Так, зустрічаючи селян, котрі працювали на полях, допитливий слуга Його Величності задавав просте, на його думку, запитання про приналежність до однієї з націй, які воюють. На подив джентльмена, сільські жителі відмовлялися себе ідентифікувати у таких категоріях, а коли А. Ренсом знову і знову запитав, хто вони, росіяни, малороси чи поляки, то чув у відповідь: «Православні». І тільки після довгого настирливого допитування, до якої сучасної, «дійсної» національності вони належать, англійцю з упевненістю сповіщали: «Тутешні» (Devastation, 2013).

Неготовність освіченого англійця розуміти такі відповіді цілком пояснювана: ідентичність заснована на факторі релігійної приналежності, майже була відсутня у європейській картині світу, підпорядкованій ідеї нації. Релігійна зміна ідентичності європейського інтелектуала залишилася в далекому, традиційному минулому. Адже

не випадково лорд Е. Крамер, будучи фактичним правителем Єгипту впродовж тривалого часу, у статті, присвяченій світу ісламу, писав, що кілька століть жодна з європейських націй у своїй зовнішній політиці не керується релігійними цінностями або конфесійною приналежністю (Бойчук С., 2018).

Згодом, через декілька років після описаної вище зустрічі ідея нації, народжена на Заході і доведена до логічного завершення в чотирнадцяти пунктах В. Вільсона, зіткнулася з реальністю Східної Європи, що не відповідає їй. Незважаючи на те, що кабінетні картографи з Лондона, покликані визначити нові кордони на Версальській мирній конференції, незабаром побачили принципову невідповідність теорії історико-культурній дійсності (Бойчук С., 2018).

У минулому християнська ойкумена перетворилася на політичну спільноту. Відбиттям такої зміни світоглядних моделей стала поява картини історії, головним предметом дослідження якої є нація. Однак у середині минулого століття в історичній свідомості Заходу відбувся якісний переворот, пов'язаний з відмовою інтерпретувати глобальні історичні проблеми з допомогою методології, сфокусованій на понятті нації. Згідно з оцінкою одного з засновників наукової концепції цивілізації, німецького філософа О. Андерле, на початку 60-х ХХ ст. «мислення в національних термінах змінилося мисленням в цивілізаційних термінах» (The Intent of Toynbee's History, 1961). Однак період панування цивілізаційного підходу виявився досить коротким, постмодерністська стриманість у судженнях відмінила глобальні картини і запропонувала зосередитися на деталях повсякденності.

Всупереч смерті великих наративів, цивілізаційна модель бачення світу повернулася завдяки відомому бестселеру «Зіткнення цивілізацій». Самуель Хантингтон серед «об'єктивних елементів», що відрізняють представників однієї цивілізації від іншої, згадує кров, мову, релігію, спосіб життя (Хантингтон С., 2003). Водночас він уточнює, що зазвичай основна роль у цивілізаційній ідентифікації належить релігії, тому що «більшою мірою головні цивілізації в історії людства були тотожні світовим великим релігіям» (Хантингтон С., 2003).

Релігія – це джерело базових положень нормативних моделей суспільств, які згодом набувають автономне щодо релігії існування і незалежно від неї впливають на різні сфери життєдіяльності суспільства. З часом взаємодія соціальних феноменів ускладнюється,

змінюються системи контролю, і вже релігія відчуває на собі вплив нормативних і ціннісних установок, що набувають поширення на рівні спільнот, соціуму в цілому (Папаяні І., 2010).

Саме поняття релігійної ідентичності трактується різними авторами досить широко. Різноманітність підходів визначає складність розгляду даної теми. Однак можна виділити кілька основних значень, що конституюють розглядуваний концепт. Під релігійною ідентичністю ми трактуємо усвідомлення власної віросповідальної приналежності, пов'язаної зі співвіднесенням з релігійними уявленнями, системою цінностей, норм, принципів, заборон, моделей поведінкових актів, з традиціями про сім'ю, суспільство, владу. Друга складова цього процесу – усвідомлення приналежності до релігійної спільноти, що реалізується двосторонньо: як готовність прийняти встановлення, цінності даної спільноти і як бажання відчувати себе її частиною, тобто бути співучасником її історії, культурно-історичних цінностей. Необхідно розрізняти процес усвідомлення – ідентифікацію і саму релігійну ідентичність як результат даного процесу.

— Релігійна ідентифікація включає інтеріоризацію моральних і культурних норм релігії, їх засвоєння і присвоєння.

184

Першопочатковий процес релігійної самоідентифікації відбувається на рівні засвоєння побутових традицій, звичаїв, моделей поведінки, норм, ціннісних орієнтацій в сім'ї. Здійснюється це в процесі самої присутності у відповідному середовищі, спільного спостереження під час проведення релігійних свят, здійснення обрядів, ритуалів, пов'язаних з найбільш важливими подіями сімейного життя, що отримали релігійне освячення в традиції. У більшості випадків ці події, пов'язані ж життєвим циклом, які набули сакрального статусу в усіх релігійних культурах: народження, шлюб, смерть близьких, прийом їжі, ті чи інші форми освячення праці, життєвих занять тощо. До сказаного варто додати засвоєння релігійних уявлень, норм і принципів під час виховних, навчальних процедур і маніпуляцій.

Пізніше відбувається усвідомлене визначення власної релігійної приналежності. Найчастіше релігійна ідентичність як психологічний конструкт оформляється у підлітковому віці. Саме в цей період активно відбуваються процеси самосвідомості, пошуки власного Я і його підстав (Процюк Р., 2004).

Семіологічний аналіз терміна «ідентичність» звертає нас до значення ототожнення себе з деяким образом. На думку психоаналітиків, ототожнення індивідом себе з певним зразком є глибинною потребою. Ідентифікація пов'язана з персоніфікацією, з усвідомленням власного Я, наповнення його певним змістом, запозиченим у «зразків», засвоєнням певних значущих для індивіда рис, їх переробленням і трансформацією у власні риси і переваги. Наслідкуванням зразкам складає необхідну частину процесу особистісного формування і процесу ідентифікації.

У випадку з релігійною ідентичністю таке розуміння проявляється особливо чітко. У релігії завжди присутній зразок або зразки, що мають спектр позитивних характеристик, що визначають життєвий ідеал, норми поведінки, цінності. Це передбачає, що конфесійні приписи, норми, заборони, регламентації повсякденного життя впливають на формування уявлень і переконань, мотивацію поведінкових актів, вибір соціальних практик.

Ідентичність завжди становить «проект», відкритий для нових інтерацій, крім того ще й тому, що між прототипом і його образом немає кінцевої подібності. У релігійній сфері це положення реалізується особливо наочно, оскільки зразок найчастіше має статус ідеалу. Суб'єктивність, що представляє цей ідеал, володіє сутнісною унікальністю, одиничністю. І цілковите ототожнення з нею неможливе. Крім того, у формуванні індивідуальної ідентичності завжди присутня множина ідентифікаційних зразків: людина наслідує батькам, національним героям, літературним і кінематографічним зразкам та іншим образним конструкціям (Більченко Є., 2009).

І в релігійній ідентичності неможлива абсолютна монолітність. Тут ми віднаходимо серед ідентифікаційних факторів різні ідеї, норми, характеристики, вплив авторитету різних наставників, учителів, переваги у виборі морального і духовного ідеалу. І все це відбувається в межах однієї (наприклад, православної) ідентичності.

Історично релігійна ідентичність була однією з перших форм ідентичностей. Обряди, релігійні ритуали, практики в давніх і традиційних спільнотах є важливими структурними елементами функціонування соціальних систем. Водночас сьогодні на перше місце вийшли інші види етнокультурних ідентифікацій. У сучасному суспільстві відбувається трансформація релігійності, яка зачіпає і релігійну свідомість, і поведінку. Відбувається заміщення одних елементів у

структурі соціальної ідентичності іншими. Наприклад, релігійна ідентичність може заміщуватися іншими видами ідентичностей, а її окремі складові – новими субідентичностями.

Більшість дослідників розрізняють індивідуальну і колективну ідентичність, вказуючи на їх взаємопов'язаний характер. В індивідуальній формі процес ідентифікації становить своєрідну інтроспекцію комплексу уявлень, норм на внутріособистий рівень. Він пов'язаний з визнанням певних норм, уявлень, поведінкових типів «своїми», як зразків, якими «я» готовий керуватися у своєму житті, що не обов'язково пов'язано з усвідомленням приналежності до певної конфесії.

186

Однак очевидно, що релігійна ідентичність формується і на підставі виявлення подібності з представниками спільноти, до якої людина зараховує себе, і відмінностей з представниками інших подібних спільнот. Цей бік процесу самоідентифікації наводить індивіда до колективної ідентичності, що виражається в упізнанні «своїх» і асоціації з ними в «Ми». У релігійній сфері предметом усвідомлення є приналежність до релігійної спільноти. Індивід усвідомлює себе частиною спільноти, представники якої сповідують звичну для них систему уявлень, цінностей, традицій.

У концептуалізації феномена ідентичності необхідно враховувати відмінність, запропоновану З. Фрейдом: психологія людини суттєво відрізняється від психології маси і людини в масі (Фрейд З., 2014). Таким чином, формування індивідуальної і колективної ідентичності відбувається по-різному, під впливом різних факторів. Наприклад, культурні норми, традиції, що конституюють ідентичність спільноти, можуть не стосуватись до числа значущих факторів при конструюванні індивідуальної ідентичності.

Колективні релігійна ідентичність зачіпає таке коло питань, як соціокультурний, політичний статус релігійної спільноти, її вплив на соціум. У даному випадку задовольняється не тільки потреба у спільноті «своїх», тих, хто поділяє подібні погляди, дотримується таких норм, прагне реалізувати близькі інтереси, але й потреба у долученні до культурних цінностей, які транслуються конфесією, її історичного авторитету. В цьому сегменті релігійна ідентичність пересікається з загальнокультурною ідентичністю. Після проведеного загального аналізу щодо релігійної ідентичності, хотілось би звернути увагу на типи і мотиви православної ідентичності.

Аналіз мотивів релігійної ідентичності дозволяє вибудувати соціологічний ракурс дослідження релігійності, розглянути механізми взаємного впливу суспільної і релігійної свідомості. Сьогодні можна говорити про чотири типи православної ідентичності, які проявляють себе в публічному просторі: поза інституціональну, групову, індивідуально-особистісну і соціально-особистісну. Ідентичність першого типу формується поза церквою, інші три – всередині інституціонального церковного простору. При збереженні спільного, єдиного для всіх віруючих кола вищих потреб кожен тип православної ідентичності характеризується переважанням тих чи інших мотивацій. Мотиви в приналежності і безпечності переважають у груповій православній ідентичності; когнітивні мотиви відмінності духовних, моральних понять сильніше представлені в індивідуально-особистій православній ідентичності; мотиви поваги, самоповаги. Особистої само актуалізації – в соціально-особистісній. Розглянемо їх детальніше.

Позаінституціональна православна ідентичність утворюється в тому випадку, коли людина співвідносить себе з православ'ям, але в жодній формі не долучилася до церкви. Будучи хрещеною і вважаючи себе православною, вона не бере участі в таїнствах церкви. У підставі неприйняття інституалізації можуть бути різні причини, які не дозволяють людині подолати «інституціональний бар'єр».

Другий тип – групова за формою православна ідентичність формується під впливом соціалізації (яка може розпочатися в будь-якому віці) шляхом доручення до норм віросповідання і поведінки, способу життя. Вона яскраво проявляється у деяких неофітів, які тільки розпочали свій шлях у церкві. Переживання віри не є основним змістом цієї ідентичності, хоча і передбачається нею. Завдяки «захисту церковних стін» і груповій підтримці така ідентичність формує у людини відчуття безпеки, допомагає реалізуватися багатьом соціальним і екзистенціальним потребам (Юрій М., 2006). У підставі групової православної ідентичності лежать мотиви безпеки і співучасті, приналежності до спільноти, сформованої на основі спільних цінностей, участь в обрядовій стороні обрядової культури. Вона широко проявляється в публічному просторі. Всередині групи, як реальної, так і сформованої на підставі загальнорозділюваної ідентичності «ми – православні» включається соціально-психологічний механізм посилення присутнім членам групи поглядів і установок. Цей ефект може

мати як позитивні наслідки, так і негативні, у вигляді формування упереджень стосовно «інших», ускладнення міжгрупових бар'єрів. Внутрішня солідарність, що формується, схильна підштовхувати людей до відмови від непорозумінь, що проявляються в процесі обговорення або осмислення спірних або актуальних проблем. Як наслідок – група виробляє більш радикальну думку порівняно з індивідуальними посередніми думками її членів (Юрій М., 2006).

188
— Третій тип – індивідуально-особистісна православна ідентичність складається внаслідок особистого досвіду богоспількування і втягує віруючого в простір містичного християнства. Така ідентичність містить зернята індивідуального досвіду, що представлений у релігійній літературі і формується власними спробами наслідувати християнському шляху. В її підставі лежить легітимне й освячене Святим Письмом самообмеження і переживання віри як досвіду Божої присутності. «Неважливо, що світ думає про релігійний досвід; для того, хто ним володіє – це важливий скарб, джерело життя, сенсу і краси, що надає новий блиск світу і людству» (Юнг К., 2014). Особливість індивідуально-особистісної ідентичності в тому, що вона продукує мотиви, опосередковані духовно-містичною оцінкою – як особистого стану людини (оцінкою її душі), так і стану сучасного світу в цілому й України – його невід'ємної частини. У носіїв цієї ідентичності домінують вищі мотиви когнітивної властивості у розрізненні духовних, моральних категорій (добра і зла, завдань і засобів). Дана мотивація націлена на внутрішню роботу, тому переважно інтровертна.

Четвертий тип – соціально-особистісна православна ідентичність. Її особливість у тому, що вона націлена на діяльність перетворення світу. У підставі її лежить примирення зі світом, прийняття його у всій різноманітності, прагнення до духовного впливу на світ відповідно до християнських ідеалів. Така ідентичність відкрита будь-якій соціальній взаємодії, вона формується, коли людина (православний християнин) знайшла для себе соціальний вимір духовного життя, особистий шлях діяльнісної участі, що можна назвати ідентичністю соціального персоналізму. На відміну від індивідуально-особистісної ідентичності, що бере сили в етиці чернечого служіння, соціально-особистісна ідентичність потребує мирської соціальної етики, в богословській розробці якої присутній наявний дефіцит.

Ця ідентичність, передбачаючи глибоку духовно-містичну оцінку внутрішнього і зовнішнього життя, націлена на соціальну і суспіль-

ну самореалізацію, переважно екстравертна. Її ідентифікаційні мотиви витікають з соціальних і екзистенціальних потреб особистості, глибинно залученої до християнських цінностей, для неї актуальні вищі мотиви любові, поваги, самоповаги і самоактуалізації. Завдяки автономності, інтелектуальній розвину тості і миролюбній спрямованості, підкріплена духовно-містиною компетентністю ця ідентичність значною мірою вільна від ризиків групоцентричного мислення (Юрій М., 2006).

Представлені типи православної ідентичності взаємно доповнюють, а не виключають одна іншу. Віруюча людина може плавно переходити від позаінституціональної ідентичності до групової, від аскетичної – до ідентичності соціального персоналізму, що включає в себе і групову розмірність як субпідрядну частину.

Говорячи про релігійну ідентичність, не можна оминати антропологічну сутність цієї ідентичності. Конституційованою цінністю в особистісній ідентифікації вважається цінність Єдності і Цілісності, при цьому сама людина є тією моделлю, тим методом, де синтезується суб'єкт і об'єкт пізнання. (Lorgus A.) Пізнавальна активність має спрямовуватися не на світ, а в себе; найглибші знання, якими людина може володіти – це пізнання самої себе.

Сучасне православне вчення про людину, базуючись на традиції Святого Письма, має три основних складових, інакше три лінії розвитку проблеми людини: склад (структура) людини, образ і подібність Бога в людині, призначення людини. Сама структура знання про людину вказує на практичну значущість, що закладена богословами, і в цілому це відповідає прикладному характеру антропологічній, обґрунтованому ще з часів батьків Церкви.

Предметом розгляду православної антропології є не стільки реальна людина, скільки людина містичного і богоподібного досвіду – богословські антропологічні інтенції відкривають божественний задум про людину, розкривають сутність її майбутнього стану. В цьому зв'язку всі констатації гріховності стану людини в історії, а також опис проявів викривлень Задуму на сьогодні – це привід звернення до підстав християнського світорозуміння.

Аналізуючи структуру свідомості людини, богослови оперують категоріями «індивід», «людська природа», «особистість». Ствердження особистого характеру Бога, трактування характеристик особистісної природи як відносин спільності й інакшості закладені в

підставу розробки категорій опису людської природи. Апофатична лінія Сходу виводить божественне, а потім і людину за простір уявності, охороняючи буттєву таємницю людини і світу. Для богословської думки людська особистість – це, в першу чергу, розумно-вільна сутність, що розкриває і знаходить себе. Зазвичай ця характеристика розглядається через концепт образ і подібність, де до перерахованих особистісних властивостей людської сутності додається ще одна: здатність до морального судження. Тут отримує розвиток проблема відносин «природи», «сутності» й «особистості» саме у сфері людського виміру. Однак поняття «природи» стосовно людини використовується у кількох значеннях: 1) те, що має бути подолано (від фізичної реальності до об'єктивних властивостей ознак природи – індивідуальне, приватна природа); 2) те, що було створено творчим подихом, прискорена благодать (загальна природа). В цьому випадку особистість не є першопочаткова даність, але як проект – те, що вирощується і формується внаслідок духовного зростання (Різдяне послання Митрополита Єпіфанія, 2020).

190

— Поняття «особистість» у богослов'ї розглядається як подолання приватної природи, відмова від свого утримання, від існування для себе самої, що становить прагнення виразити себе в єдиній природі всіх і здійснюється через екстатування до способу існування загальної природи. Людська природа реалізується у багатьох індивідів, тому індивідуальна природа є частиною цілого, але одночасно в кожному присутня і особистісна основа, що включає в собі все.

Реалізація особистості людини здійснюється через екзистенціальний кенотичний досвід – досвід спілкування. Православна антропология тлумачить перетворену людину як таку, що знаходиться у спілкуванні, при цьому онтологічні аспекти виявляються тісно пов'язаними з гносеологічною проблематикою. Божественне «спільна природа» – екзистенціальна реальність, і пізнання даної реальності відбувається завдяки особистому наближенню – спілкуванню.

Східнохристиянська традиція розглядає існування особистісного за кількома осями: 1) «Я» – «Абсолютна особистість»; 2) «Я» – «соціум»; 3) «Я» – «світ, що оточує мене». Особистість, її унікальність – абсолютні; це мета, до реалізації якої варто зарахувати перетворення себе і воз'єднання з Іншим; служіння, спрямоване на безкінечне розгортання буття (як Суцього) і перевага абсолютного на противагу відносному (на всіх рівнях буття) (Хоменко С., Червоненко В., 2019).

Ще один підхід до дослідження релігійності – через призму поняття етноконфесійної ідентичності. Етноконфесійна ідентичність сформувалася як частина етнічної ідентичності, як результат ототожнення людини зі «своєю» релігією, етнічною культурою, як тісний зв'язок релігійної і етнічної самосвідомості. В її підставі зазвичай лежить потреба у приналежності до стійкої ціннісно-забарвленої макроспільноти («мій народ»). Найбільше значення при цьому має обрядово-культурна сфера релігійної течії. Саме вона справляє найбільший вплив на етнос, зазнаючи, водночас, найсильнішого зворотного впливу. Основний елемент релігії – культ поступово піддається онаціонавленню під впливом притаманних лише даному народові факторів: особливостей психології народу, його етнопсиху; особливостей світосприймання; своєрідності мистецтва, національних культурних традицій, обрядів і звичаїв; характерних дій представників етносу і їх життєвих потреб, соціальних інтересів етносу в цілому; національної мови; внутрішньоетнічних і міжнаціональних відносин (Саган О., 1999).

Крім названих чинників, зупинимося тільки на конфесійному. Усвідомлення релігійного «Ми» може гармонійно вливатися в усвідомлення національного «Ми», збільшувати його динаміку, адже у них є багато спільних рис (емоційність, відчуття незалежності до спільноти, що однаково мислить, й т.ін.). Тому часто в процесі формування народності, нації національна і релігійна належність у свідомості людей тією чи іншою мірою зливались, позитивно впливаючи на психіку представників майбутнього народу. Релігія підміняла за тих умов недостатньо розвинуту національну свідомість і, в такий спосіб, допомагала великим групам людей усвідомити свою національну ідентичність. З іншого боку, в міру формування і становлення національної свідомості відбувається процес збільшення національних елементів у релігійному культурі цієї конфесії. При протиставленні свідомості релігійного «Ми» свідомості національного «Ми» може послаблювати єдність їх колективної етнопсихології. Це яскраво видно на прикладі України, де в лоні однієї нації існує декілька конкуруючих конфесій. Одним із важливих факторів у процесі онаціональнення православного культу є також фактор особливостей світосприймання українського народу. Адже питання світотворення, його першопричин, місця і ролі людини у Всесвіті тощо, турбували людину з моменту усвідомлення нею себе як людини. У кожного

народу відповіді на ці питання різні і кожен народ ретельно прагне зберегти свої духовні корені. Стародавня українська віра давала нашим предкам усю реальну філософію життя, повне розуміння буття усіх явищ природи. І це формувалось віками. Тому християнство, нав'язуючи своє бачення світу, не змогло повністю знищити архідавні українські уявлення про довкілля, які у найрізноманітніших формах продовжують жити в народі.

Християнство в Україні всіляко пристосовувалось і до язичницької (поганської) моделі світу, в якій панувала ідея кола. Сталість і розміреність життя хлібороба і скотаря, повторювання кожного року певних дій у певний час, створили особливий обрядово-святковий цикл, який був тісно пов'язаний з господарським життям язичника і став невід'ємним атрибутом його побуту. Християнські свята і обряди почали виконувати для нього ту ж інформаційно-календарну роль, яку виконували до цього язичницькі.

192
— Своєрідність мистецтва українського народу (особливо музики, архітектури, живопису тощо) також позначилася на православному культурі. Саме у сфері мистецтва найбільш чітко прослідковується взаємовплив православного релігійного культу й українських народних традицій, звичаїв, обрядів. Українське народне мистецтво, стаючи на шлях задоволення потреб православної Церкви, вносило національний колорит до її обрядово-культурної сфери. З плином часу уже це оконфесійнене мистецтво набуло в свідомості народу рис істинно народного. Так, приблизно з початку XII ст. народні елементи починають проникати на Русі-Україні у церковний живопис. Механічне наслідування візантійської традиції (витягнуті обличчя, коричнево-оливкові кольори тіла, клиноподібні борідки святих тощо) поступово замінюються самостійним, оригінальним стилем. Тут починають з'являтися ікони, на яких святі малювались з українськими обличчями, у місцевому одязі тощо. Православний культ онаціоналізувався також і під впливом характерних дій представників українського етносу і їх життєвих потреб (обробіток землі, догляд за домашніми тваринами, побудова нового житла тощо), їх спільних соціальних інтересів. Не внесення змін до свого релігійного культу у зв'язку з цим неминуче привело б до появи цілої сфери діяльності представників етносу, не регламентованої православ'ям. Але саме це для будь-якої конфесії приховує небезпеку збереження іншої, часто ворожої системи релігійних ідей (Саган О., 1999).

Говорячи про релігійну ідентичність, не можна оминати таке явище, як маргінальність релігійної ідентичності, що проявляється у присутності на території України російської православної церкви.

Аксіоматично відомо, що релігійна ідентичність українства є християнською у вимірі православної конфесії. Проте православна ідентичність взагалі є щільно залежною від тієї ідентичності, що пропонує російська православна церква з її непорушними ідеями «державництва» та «візантизму». Дані ідеологічні позиції, розвиваючись, втілюються в образи «російської ідеї», проекту реставрації «великої держави», ядро якої утворюють «братські слов'янські народи». Так православна церква протиставляє слов'янську ідентичність європейській ідентичності, що в цілому є парадоксальним. Ці ідейні побудови спрямовані заповнити свідомісний вакуум, що виник внаслідок знесення радянської ідеології.

Так виявляється схована фундаменталістська складова, котра може бути використана як рушійна політична технологія і є загрозою національним інтересам і безпеці незалежної Української держави.

193

Фундаменталізм є швидше не причиною, а наслідком залучення релігії у політику, перетворення її на політичну технологію, засіб вирішення політичних завдань та досягнення політичної мети. В цьому аспекті будь-яка конфесія спроможна породити фундаменталістський сценарій. У випадку російської православної церкви відмінним і визначальним є те, що це послідовно і цілеспрямовано реалізується стосовно України (Ємельяненко Є., 2016), що своєю чергою призводить до маргіналізації двадцяти відсотків українців. Які є вірянами цієї ворожої для України конфесії.

І насамкінець: наскільки релігійна ідентичність пов'язана з системою цивілізаційних цінностей? Для нас цивілізація – це складна багаторівнева соціокультурна організація, що базується на підставі спільних цінностей і займає значну територію. Говорячи про генезу даного феномена, варто враховувати, що будь-яка цивілізація виникає на підставі культури. Саме культура закладає в основу цивілізації систему цінностей, символів віри. Тому цивілізація без культури є ніщо, а культура і без цивілізації є дещо. Таким чином культура первинна щодо цивілізації, з чим ніхто, можливо, сперечатися не буде. Дискусійним є питання про ядро культури. Перша відповідь говорить, що ядром культури є знання. Зараз це знання зазвичай має науковий або ідеологічний характер. Однак яким було знання на пер-

шому етапі його формування? Саме релігійним, яке і задавало систему уявлень, образів, цінностей, міфів, навколо яких гуртувалося суспільство. Щоправда, цінності можуть змінюватися. Сучасна Європа вже не є християнською, а базується переважно на ліберально-соціалістичних ідеалах. Можна також сказати і про Україну, де не все населення є православним. Хтось охарактеризує Китай як атеїстичну країну, але навіть релігія виявиться частковою витісненою на задвірки суспільної свідомості, все одно залишаються архетипи поведінки, менталітет, закладені нею. Друга відповідь стосується ядра культури – це цінності. Але й тут виникає питання про генезу аксіологічного компоненту. Перші цінності також були релігійними. Аналіз аксіологічної складової західного, східного (православного) ісламського та інших суспільств свідчить, що саме релігійні цінності в основному стають ядром цивілізації, визначають поведінку людей, їх взаємовідносини з представниками інших країн і народів. Неможливо ісламську чи індійську цивілізації представити без релігії. На першому етапі історії різних цивілізацій вона відіграла суттєву роль, а потім відходила на другий план, наприклад, у тій самій Європі. Однак і тут, якщо брати ціннісне ядро західного суспільства, ми побачимо, що ліберальні ідеали фактично витікають з лібералізму.

194

Таким чином, ядром культури виступає у будь-якому випадку культура, а цивілізація, як зазначалося, є похідною від культури. Тим самим, визнаючи важливість інших факторів, що впливають на цивілізацію, ми на перше місце ставимо релігію як таку. Заміна останньої на даному етапі ідеологією, нерелігійними цінностями зовсім не ставить під сумнів значення релігійного фактору, оскільки зберігаються архетипи, ідеї, витоки яких лежать саме в релігійних уявленнях.

І ще один важливий висновок: від збереженості релігії (як і інших елементів духовної сфери, а також і історичної пам'яті) як ядра цивілізації залежить доля не тільки держави, але й будь-якої геоцивілізації.

Джерела та література:

1. Більченко Є. 2009. Монокультурна, полікультурна і транскультурна ідентичність: компаративний дискурс // <http://ikt.at.ua/load/12-1-0-199>
2. Бойчук С. 2018. Религия и цивилизация: понимание религии в философии истории А. Дж. Тойнби в контексте цивилизационно-

го подходу. // <https://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-tsvivilizatsiya-ponimanie-religii-v-filosofii-istorii-a-dzh-toynbi-v-kontekste-tsvivilizatsionnogo-podhoda>

3. Devastation.2013: Vol. I: The European Rimlands 1912-1938. Oxford. 576 s. // <https://books.google.com.ua/books>

4. Ємельяненко Є. 2016. Релігійна ідентичність та маргінальність як інтегративне ядро національного самовизначення в Україні // Гілея: Науковий вісник. С. 185.

5. Lorgus A. Pravoslavnaja antropologija. Kurs lekcij [Orthodox anthropology. A course of lectures] // <http://azbyka.ru/pravoslavnaya-antropologiya.html>

6. Папаяні І. 2010. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. К.: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. 16 с.

7. Процюк Р. 2004. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства // Вісник Львівського університету. Філософські науки. Вип.6. С. 122-130.

195

8. Різдявне послання Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія преосвященим архіпастирям, боголюбивим пастирям, чесному чернецтву та всім православним вірним України. 2020 // Слово Просвіти. Січень. №1-2.

9. Саган О. 1999. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні // Українське релігієзнавство. №12. С. 96-97, 98-101.

10. The Intent of Toynbee's History. 1961. Chicago: Loyola University Press. 224 p.

11. Фрейд З. 2014. Массовая психология и анализ человеческого Я. М.: Академический проект.

12. Хоменко С., Червоненко В. 2019. Предстоятель ПЦУ митрополит Єпіфаній: «Бог там, де «любов і правда». Повний текст інтерв'ю // Українська служба Бі-бі-сі. 01.03.

13. Юнг К. 2014. Психология и религия. СПб.: Издательство РХГА.

14. Юрій М. 2006. Релігієзнавство. К.: Дакор. С. 146-171.

References:

1. Bilchenko E. 2009. Monocultural, multicultural and transcultural identity: comparative discourse // <http://ikt.at.ua/load/12-1-0-199>

2. Boychuk S. 2018. Religion and civilization: the understanding of religion in the philosophy of history of A. J. Toynbee in the context of the civilizational approach // <https://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-tsvilizatsiya-ponimanie-religii-v-filosofii-istorii-a-dzh-toynbi-v-kontekste-tsvilizatsionnogo-podhoda>

3. Devastation. 2013: Vol. I: The European Rimlands 1912-1938. Oxford. 576 s. // <https://books.google.com.ua/books>

4. Yemelyanenko E. 2016. Religious identity and marginality as an integrative core of national self-determination in Ukraine // Gilea: Scientific Bulletin. P. 185.

5. Lorgus A. Pravoslavnaja antropologija. Kurs lekcij [Orthodox anthropology. A course of lectures] // <http://azbyka.ru/pravoslavnaya-antropologiya.html>

196 — 6. Papayani I. 2010. The phenomenon of religious identity in the context of philosophical and religious discourse // Author's abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Philosophical Sciences. K.: H. S. Skovoroda Institute of Philosophy. 16 p.

7. Protsyuk R. 2004. Religious identity of the nation as a factor in the formation of civil society // Bulletin of Lviv University. Philosophical Sciences. Issue 6. P. 122-130.

8. Christmas message of the Metropolitan of Kyiv and All Ukraine Epiphany to His Holiness the archpastors, God-loving shepherds, honest monasticism and all the Orthodox faithful of Ukraine. 2020 // Word of Enlightenment. January. 1-2.

9. Sagan O. 1999. Ethnoconfessional specificity of religiosity in Ukraine // Ukrainian religious studies. No. 12. PP. 96-97, 98-101.

10. The Intent of Toynbee's History. 1961. Chicago: Loyola University Press. 224 p.

11. Freud Z. 2014. Mass Psychology and Analysis of Human Self. M.: Academic Project.

12. Khomenko S., Chervonenko V. 2019. Patriarch of the OCU Metropolitan Epiphany: «God is where there is love and truth.» The full text of the interview // Ukrainian service of the BBC. 01.03.

13. Jung K. 2014. Psychology and religion. St. Petersburg: Izdatelstvo RHGA.

14. Yuriy M. 2006. Religious Studies. K.: Dakor, 2006. P. 146-171.